

Het verstoorde leven

Paper in het kader van de cursus Psychologie van de hulpverlening

Faculteit Theologie en Religiewetenschappen
Collegejaar 2005/ 2006

Docent dr. J.H.M.Ettema
Student Lieke van Stekelenburg
 S699946

- 1. Inleiding, uitlopend op de vraagstelling**
- 2. Etty Hillesum en haar relatie met Julius Spier**
- 3. De discours­theorie in het denken van Verhaeghe**
- 4. Discussie: de relatie van Etty en Spier nader bekeken en de rol van het verlangen**
- 5. Conclusie**
- 6. Samenvatting**
- 7. Literatuurlijst**

1. Inleiding

In de dagboeken en brieven van Etty Hillesum ontmoeten we een jonge en getalenteerde vrouw die ons zonder schroom en met een zuivere openheid haar innerlijke wereld aanreikt. Met haar hoogbegaafde sensitieve geest, haar rijke gevoelsleven en zuivere en krachtige taal weet zij ons te raken te fascineren en te ontroeren. De innerlijke rijkdom van Etty die wij door haar woorden kunnen ervaren, staat in schril contrast met de ontlusterde wereld waarin zij leeft. Tegen de achtergrond van een steeds grimmig wordende samenleving in oorlog, waarin haat en destructie leidend zijn, houdt Etty tegen de verdrukking in vast aan haar ethisch zelfbewustzijn. Zij voelt zich gedragen en omhuld door een bezielde en goddelijke eenheid waardoor zij ondanks de vele en intense verstoringen om haar heen, het leven als zinrijk ervaart.

Haar korte en bewogen leven roept stof op tot nadenken en navoelen hierover. Dat wil ik in dit essay ook doen. Terwijl over het algemeen de studies van Etty Hillesum zich richten op haar geloof, geloofsbeleving en godsbeeld, wil ik me concentreren op een ander, minder belicht aspect in haar leven: de relatie van Etty met haar therapeut Julius Spier. Zij ontmoeten elkaar, hoe bizar, in de twee laatste jaren van hun beider leven. Tussen hen ontvouwt zich een grenzeloos liefdesspel waarin zij elkaar herkennen als: leermeester en levensgids, vriend, geestelijk leider, geliefde, godzoeker en soul-mate.

In dit essay wil ik me verdiepen in de volgende vraagstelling: dikwijls zien we dat in therapeutische relaties, openlijk of verholen, de liefde een rol begint te spelen. Wat gebeurt er dan precies met mensen en welke discourses treden dan in? Hoe kunnen beide partijen omgaan met de veranderende rollen en zijn deze effectief in de therapeutische behandeling? Een klassiek voorbeeld waar we een antwoord op deze vragen kunnen vinden, is de therapeutische relatie van Etty en Julius, die in Etty's dagboek is gedocumenteerd en die zich ontwikkelt van hulpverlening tot liefdesrelatie, van zakelijke ontmoeting tot zielsverbondenheid. In dit paper zal ik trachten om vanuit de discourestheorie van Verhaeghe de therapeutische relatie te bekijken, het thema van het verlangen betrek ik erbij om de inzichten te verbreden en deze relatie die zich gaande weg ontwikkelt ruimer te bezien. Allereerst zal ik een schets geven van het leven van Etty en haar relatie met Julius in het bijzonder en zal ik ter ondersteuning en verduidelijking passages uit het dagboek van Etty Hillesum meenemen.

2. Etty Hillesum en haar relatie met Julius Spier

Etty is een begaafde en getalenteerde jonge vrouw, zij studeert zowel rechten als Slavische talen in Amsterdam, tijdens de tweede wereldoorlog neemt zij de studie psychologie ter hand. In haar dagboeken lezen we dat Etty een rijk geschakeerd innerlijk leven heeft. Als een mysticus beschrijft Etty de werkelijkheid waarin zij altijd het perspectief van de goddelijke oneindige eeuwigheid verwerkt. Bepaalde passages waarin Etty zich direct tot God wendt, lijken zelfs op intense liefdeslyriek. Maar ook leren we Etty kennen als iemand die zoekend is en eenzaam ondanks haar rijk geschakeerde leven met vrienden en geliefdes. Ondanks de toenemende verstoring van het leven om haar heen is Etty echter steeds beter in staat gevoelens van verdriet, afgrijzen en wanhoop te integreren en zo haar leven op een niet destructieve manier te betrekken op de Goddelijke eeuwigheid. Haar relatie met Julius lijkt hierin helend door te werken.

Etty en Julius Spier ontmoeten elkaar in februari 1941 voor het eerst en zien elkaar in het jaar 1942 veelvuldig en bijna dagelijks. Ze delen intense momenten, gesprekken, boeken, het gebed en zelfs hét bed met elkaar.

Omdat Etty last heeft van spanningen, soms depressies en haar verhouding tot anderen nader wil onderzoeken wendt ze zich tot Julius Spier. Hij blijkt op Etty een genezende invloed te hebben en wordt later als katalysator genoemd in het zelfonderzoek dat zij via hem vorm zal gaan geven. Als Etty in augustus 1942 een oproep ontvangt voor Westerbork reist ze af naar het kamp. Daar schrijft zij verder in haar dagboeken en wenst ze ondanks de uitputtende en mensonterende omstandigheden het denkende hart van de barak te blijven.

Begin september 1942 krijgt Etty, toestemming voor een aantal dagen terug naar Amsterdam te gaan: zij hoort dat S. plotseling ernstig ziek is. Ze is precies op tijd om op zijn sterfbed afscheid van hem nemen.

Later schrijft ze in haar dagboek:

Terwijl ik hier sta aan het bed van mijn dode vriend, die veel te jong gestorven is en terwijl ik ieder ogenblik gedeporteerd kan worden naar een onbekend gebied, kan ik zeggen dat het leven mooi en zinrijk is. Mijn God ik ben je zo dankbaar voor alles. Met datgene van de dode dat eeuwig leeft zal ik verder leven en datgene in de levenden wat dood is, zal ik weer tot leven wekken en zo zal er niets dan leven zijn, één groot leven, mijn God.

3. De discourestheorie in het denken van Verhaeghe

Om de relatie die Etty met Spier ontwikkelt nader te onderzoeken kan de discoursstheorie vanuit het denken van Verhaeghe bruikbaar zijn. Verhaeghe bouwt voort op de discoursstheorie van M. Foucault en integreert Lacans theorie ten aanzien van discourses in zijn benadering, omdat deze formeel-structureel verfijnder is uitgewerkt.

Omdat we in dit essay niet zozeer geïnteresseerd zijn in de inhoud van de relatie (daarvoor hebben we te weinig onderzoeksmateriaal in handen en kunnen we enkel op het dagboek van Etty terugvallen) maar juist willen kijken naar het relationele aspect, is de discoursstheorie interessant. Verhaeghe constateert dat dit relationele aspect (met betrekking tot het psychodiagnostische proces) in de literatuur veel te weinig aandacht krijgt! Door een overschatting van het belang van het inhoudelijke aspect blijft er (te) veel verborgen en dreigt men enkel en alleen te sturen op rubricering en categorisering van 'de afwijkingen' van de patient. Dit heersende paradigma van benoemen en dus weten is echter niet juist!

Wat kan Verhaeghe met zijn discoursstheorie voor ons betekenen? Door deze in te zetten kunnen we de verhouding tussen diagnosticus (Spier) en patient (Etty) een stuk inzichtelijker krijgen: de bijna onzichtbare verhoudingen, de talige en sociale band ten opzichte van de ander kan hierdoor conceptueel begrepen worden. Laten we naar een voorbeeld kijken: ieder discours of vertoog bevat vier termen. Zo kunnen er ook vier verschillende discourses ontstaan omdat de posities kunnen verschuiven. Hierdoor ontstaat er telkens weer een andere sociale band. Omdat Etty en Spier verschillende rollen naar elkaar toe vervullen en dus andere posities innemen ten opzichte van elkaar, lijkt het erop dat zij tijdens hun relatie in verschillende discourses hebben gestaan. We komen hier tijdens de discussie in dit essay op terug.

Het normale discours (dat wil zeggen hysterisch vertoog) ziet er als volgt uit:

verdeelde subject /s/	—	meester S1
verlangende object a	—	het weten S2

Dit betekent dat het verdeelde subject (Etty) wordt gedreven door de waarheid van het verloren en dus het verlangende object a. Zodoende wordt de ander in dit discours tot meester (Spier) gemaakt die het weten moet produceren!

De waarheid die men zo graag op het spoor komt is echter nooit te achterhalen. Het lijkt erop dat men elkaar begrijpt doordat dezelfde codes gehanteerd worden in onze communicatie. Echter zijn deze aangereikt en aangeleerd in ons eigen levensverhaal waardoor er andere betekenaars aan klevan. Zo vinden we in onze woorden ook de antwoorden van de ander terug! Het weten (rubriceren categoriseren) is daardoor een heel relatief begrip: het is eerder een schijnbare verstaanbaarheid en gemeenschappelijkheid. Lacan heeft dit de disjunctie van de onmogelijkheid genoemd. Dit betekent kijkend naar de relatie van Etty en Spier dat we niet kunnen achterhalen hoe het nu precies zit tussen die twee. Hoogstens kunnen we de ontmoetingen van Etty en Spier met de discoursstheorie in een ruimere werkelijkheid plaatsen. Zodoende kunnen we er een ánder en níeuw licht op werpen waardoor we tot meer begrip en inzicht kunnen komen. Het beeld zal echter altijd gefragmenteerd blijven.

4. Discussie

Het lijkt erop dat Etty en S. in het bovenstaand normale discours (hysterisch vertoog) zijn gestart! Etty heeft een vraag naar herstel van evenwicht neergelegd en verwacht van S. het antwoord. In haar dagboeken kunnen we lezen dat Etty zich overlevert aan het weten van S.

die met zijn verhelderende en verlossende woorden een beveiligd kader en betekenisverlenend systeem verleent. De stemmingen van Etty verdelen haar, ze zijn kleurloos diffuus onbegrensd en onbestemd. We kunnen de symptomen zoals depressiviteit en vermoeidheid zien als een quasi persoonlijk antwoord op iets waarvoor zij geen antwoord heeft. Zij stuit op het reële: een onbewuste onnoembare kern die nooit geheel gevat kan worden.

We zien iets later echter dat Etty zich niet geheel onbewust uitlevert aan S.: zij wil niet alleen dat hij zijn weten produceert, zij wil ook dat hij zijn weten aan haar oplegt! Daarbij accepteert zij (voor even zal later blijken) een kwetsbare en afhankelijke positie. S. heeft zich inmiddels al als meester en wetende therapeut gepositioneerd middels zijn lezingen waarbij hij een waarheid hanteert die helend kan zijn voor zijn patiënten en de problemen waarmee zij worstelen.

En toen zijn lezing. Ik ging daar alleen heen om deze mens op een afstand te zien, om hem uit de verte te keuren voor ik me met ziel en al aan hem uit zou leveren. Goede indruk. Lezing op hoog niveau

In de gang stond een jong meisje, smal, breekbaar, niet helemaal gezond gezichtje. S. wisselde in het voorbijgaan, het was pauze, enige woorden met haar en ze gaf hem een glimlach, zo vol overgave, zo uit het diepst van haar ziel, dat het me haast pijn deed. Er kwam een vaag ontevreden gevoel bij me op, de vraag of dit nu helemaal in de haak was....

In het dagboek van Etty kunnen we lezen dat dit discours functioneel en werkbaar is: S. benoemt en verwoordt de onderstromen bij Etty door een netwerk van betekenaars aan te reiken. Hierdoor verliest de zwaarmoedigheid die Etty ondergaat, haar onbegrensdheid en onbestemde karakter. De onbestemde bestaanspijn (dat middels de symptomen spreekt zonder te spreken) wordt opgelost als S. haar de woorden aanreikt. Diffuse gevoelens krijgen kleur, worden helder, begrensd en geven opnieuw richting. We zien hier dat de taal een mogelijkheid creëert tot affectieregulatie. Middels woorden probeert S. het reële in Etty vast te leggen. Hierdoor krijgt ze greep op haar imaginaire constructies waardoor zij op langere termijn zelf tot weten en een betekenisverlenend systeem kan komen.

Het meesterdiscours lijkt succesvol geïnstalleerd te zijn maar heeft zo blijkt een beperkte houdbaarheidsdatum. Want al snel nodigen Etty en S. elkaar uit tot verdere verdieping en vriendschap. In de imaginaire voorstellingen zijn andere onderstromen aangeraakt die zoeken naar betekenaars. Deze klemmen zij geruisloos in elkaar vast! Hoe kan het meesterdiscours hierin gehandhaafd worden?

We bemerken dat S. Etty evocert tot uitspreken (en dus via de taal tot bewustwording en weten) en niet alleen het gesprek hanteert om het niet-zegbare te uiten. S. gaat letterlijk een fysiek gevecht met Etty aan, vanuit de overtuiging dat lichaam en ziel in eenheid functioneren. En hiermee komt er weer een wolk aan nieuwe betekenissen binnendrijven:

Op grond daarvan begon hij mijn lichamelijke krachten te meten in een worstelpartij. Die krachten van mij bleken nogal erg groot te zijn. En toen gebeurde het merkwaardige dat ik deze grote kerel tegen de vlakke smeeet. Al mijn innerlijke gespannenheid, samengebalde kracht brak los en daar lag hij, lichamelijk en ook psychisch, zoals hij me later vertelde, tegen de grond gesmeten. Dat had nog nooit iemand bij hem gepresteerd. Hij begreep niet hoe ik het had klaargespeeld. Zijn lip bloedde.

Een merkwaardige kanteling laat zich hier nu zien: niet S. is meester maar Etty neemt de bemeestering over. Dit plaatst beiden in een ander discours en opent vensters naar geheel nieuwe verhoudingen die zij (ontdaan van het meesterdiscours) aan kunnen gaan.

De vraag dringt zich aan ons op: Wie wil wie nu overheersen in deze interventie? Was Etty zozeer in haar eigen kracht en weten verankerd dat voor haar het meesterdiscours niet langer hanteerbaar was? Of heeft S. (on)bewuste medewerking verleend zich door deze vrouw te laten overheersen? Wellicht veinst hij over-meestering of is het op de vlakte gesmeten worden door zijn patiënten een doordachte en gebruikelijke interventie om zélf een escape te hebben aan het meesterdiscours en het meester-zijn. Laten we de achtergrond en werkwijze van S. eens nader bekijken!

S. werkt als psychochiroloog en kan uit de vormen en lijnen van de mensenhand het karakter van zijn patiënten uittekenen. Hij werkt als diagnosticus-meester vanuit een duidelijk omliggende theorie maar tussen de regels door kunnen we lezen dat hij weigert zijn weten klakkeloos over zijn patiënten te draperen. We leren S. kennen als een man met oog voor de mens in zijn/haar eigenheid, dit pleit voor een particuliere en subjectieve focus. Het conventionele en paradigmatische denken dat het meesterdiscours kenmerkt, past hem dus geheel niet. S. is geen functionalist maar hanteert een ruimere visie waarin hij ruimte biedt aan een dubbele dialectiek. Niet alleen geeft hij aandacht aan het subject in relatie tot zichzelf en de eigen lichamelijke maar ook beziet hij het subject in de eigen context en relatie tot de Ander .

S. moet vanuit deze ruimere visie zich dan ook té zeer bewust zijn geweest van zijn eigen verdeeldheid (schuld en angst) en de wetenschap dat het meesterdiscours hem niet zou passen. Dit pleit voor een bewust ingezette discourswisseling door S. en wellicht ook door Etty. Met de worsteling waarin S. zich tegen de vlakte laat gooien door Etty lijken beiden uit te spreken: ik ben tégen infantiliseren en wil vanuit gelijkwaardigheid een andere verhouding met je aangaan!

We zien dat de discourswisseling wellicht on (bewust) ingezet kan zijn door zowel Etty als S. omdat zij beiden leerling en meester van elkaar willen zijn: de meerdere gezichten die zij in elkaar herkennen geeft aanleiding tot subjectvorming via het beeld van de Ander! De herkenning van de ander als verdeeld subject met meerdere verschijningsvormen oefent zowel bij Etty als bij S. een sterke aantrekkingskracht uit. Het verlangen wordt aangewakkerd elkaar te leren kennen in andere levensrollen. Zo bezien heeft de worstelpartij een niet te onderschatten doorwerking:

Zijn lip bloedde. Die mocht ik schoonwassen met eau-de-cologne. Een unheimisch vrouwelijk werkje. Maar hij was zo vrij, zo argeloos, open, ongekunsteld in zijn bewegingen, ook toen we samen over de grond rolden, en ook toen ik stijf in zijn armen gekneld, eindelijk getemd, onder hem lag, bleef hij 'zakelijk', zuiver, hoewel ik me even overgaf aan de lichamelijke bekoring die er van hem voor mij uitging. Maar het was alles nog goed, voor mij iets nieuws en onverwachts ook iets bevrijdends, dat worstelen, hoewel het later te sterk op mijn fantasie werkte.

Ja, de bevrijding kunnen we ons voorstellen. Het meesterdiscours wordt doorbroken, waardoor Etty weer kracht vindt in haar eigen weten en bevrijdt wordt van haar afhankelijkheid ten opzichte van S. Maar een nieuwe afhankelijk wordt opgeroepen: die van het verlangen! In hoeverre willen Etty en S. onafhankelijk zijn van elkaar? Al eerder schreef Etty in haar dagboek:

.....maar ik had het nu eenmaal in mijn fantasie uitgemaakt dat hij mijn man zou zijn. Dat ik hem als minnaar wilde leren kennen en daarmee uit.

En toch ondanks haar voornemen brengt deze discourswisseling ook verwarring met zich mee. De posities verschuiven misschien wel gewild maar niet als vanzelfsprekend:

Maar doordat hij zich toen zo overrompelend plotseling als man ontpopte en ongevraagd zijn masker van psycholoog afwierp en mens werd, heeft hij wat autoriteit verloren, hij heeft me rijker gemaakt, maar hij heeft me ook ergens een kleine schok, een wond toegebracht, die nog niet helemaal over is en waardoor ik nog altijd het gevoel heb dat hij een vreemde is.

S. wordt een object van verlangen, ze haakt zich aan hem vast en vraagt zich later met een gevoel van vervreemding af: *Wie ben je eigenlijk en wie zegt dat je je met me bemoeien mag?* We zien hier duidelijk dat haar basisfantasma gebaseerd is op gevoelens van aliënatie en separatie. Zo vormt Etty in contact met S. haar identiteit en komt zij tot persoonlijke keuzes, die zich overigens tegelijkertijd als vreemd aan haar opdringen. Het is alsof ze zichzelf (nog) niet herkent in de dingen die ze in contact met S. doet. Leeft ze allereerst zijn verlangen en welke onderliggende fantasmas implementeren zij bij elkaar?

Het verlangen

De worstelpartij heeft ingewerkt op de fantasie van Etty en het verlangen is gewekt. Wellicht is dit het verlangen van S. dat in de worstelpartij tot uitdrukking komt en antwoordt zij hem door overmeestering? Het verlangen verlangt zo niets anders te doen dan te geven en te zijn wat de ander verlangt, te doen wat de ander behaagt! Vanuit een theologisch metafysische traditie verwijst het verlangen naar een dynamiek die oneindig, grenzeloos en zelfs mateloos is en nooit echt tot rust komt. Het verlangen is onsterfelijk en eeuwig, het is te groot om ooit door een eindig object te worden ingevuld. Bepaalde voorstellingen (betekenaars) blijven zich langs verschillende omwegen opdringen. Men heeft nooit genoeg er is altijd een tekort en het is nooit precies wat men verlangde, men wil echter steeds meer en verlangt altijd naar iets. De reden van het verlangen ontsnapt aan alle logica van het voorspelbare en springt telkens opnieuw weg in de keten van betekenaars. Daardoor is het verlangen suggestief, het wordt niet veroorzaakt door reële eigenschappen maar door de tekenwaarde van de eigenschappen, associatieve verbanden die zich rond een persoon concentreren.

Het verlangen verlangt naar ontmoeten en samenkomen. In het meesterdiscours blijft altijd de onoverbrugbare kloof (de disjunctie van de onmogelijkheid) leidend. Etty en S. willen voor elkaar zijn: vriend, soulmate en minnaar. Zij schrijven elkaar eigenschappen toe voortkomend uit het eigen tekort en nodigen elkaar uit diegene te zijn waar het eigen verlangen naar uit gaat. Het is niet te pakken waar dit verlangen vandaan komt, ook kunnen we geen grip krijgen op de vraag: Wie verlangt men in naam van wie te zijn? Etty schrijft:

Hoe zit dat toch met S. en mij? Wanneer ik op den duur klaarheid zou kunnen brengen in deze verhouding, dan zal er klaarheid gebracht zijn in mijn verhouding tot alle mannen en de hele mensheid, om het nu maar eens met grote woorden te zeggen.

Heb ik S. lief? Ja razend.

Als man? Nee, niet als man, maar als mens. Of misschien is het meer de warmte, de liefde en een streven naar goedheid dat er van hem uitgaat, dat ik liefheb. Nee, ik kom er niet uit, ik kom er werkelijk niet uit.

Het is iets ingewikkelds met S.. Het leven is heel moeilijk als je de woorden niet vinden kunt. Etty en S. ontwikkelen een afhankelijkheidsverhouding waarin zij zich identificeren met het door de ander voorgehouden beeld: dit is het verlangen van de ander middels de woorden van de ander. Het is inderdaad iets ingewikkelds met S. want totale representatie van de oorspronkelijke driftimpuls lukt niet. Er is een tekort in het symbolisch systeem. Maar eigenlijk speelt er een teveel: iets in het reële (woordeloze) van Etty blijft insisteren met een

vraag naar bewerking. En elk symptoom, ook dat van erotische aantrekkingskracht, is een poging om via betekenaars, via S., de oorspronkelijke driftaandring te bemeesteren. Het verlangen is zo geordend naar de eigen waarheid, het vult de lacune op maar raakt de betekenis niet!

5. Conclusie:

Wat het verlangen betreft: Etty wil de werkelijkheid vangen in woorden en zodoende grip krijgen op de relatie die zij met S. ontwikkelt en verdiept. Tekens die echter te dicht bij een sacrale kern komen vormen een niet te integreren rest. Ze zonderen zich af en trekken de aandacht, ze worden een punt waar het verlangen omheen draait, ze houden het verlangen vast en laten niet meer los. Etty en S. betrekken zich niet rechtstreeks op elkaar maar via de omweg van een imaginaire voorstelling. De ander valt zo uiteen in een ander die mijn gelijke is en een ander die mij vreemd is. Zij ontmoeten elkaar in een herkenbare buitenkant maar stuiten telkens weer op een mateloze ongrijpbare en grondeloze binnenkant.

En deze dynamiek vinden we ook terug in de verschillende posities die Etty en Spier ten opzichte van elkaar innemen. Analyses van de discoursen en ingenomen posities van Etty en Spier geven ons inzicht en duidelijkheid wat betreft de rollen die zij ten aanzien van elkaar innemen, maar we blijven ons afvragen: wie spreekt wie aan? In de woorden van Etty vinden we namelijk de antwoorden van Spier terug en andersom: de ander is mij gelijk maar tevens ook vreemd!

6. Samenvatting:

Dit essay heeft voor mij duidelijk gemaakt dat *weten en waarheid* heel relatieve begrippen zijn. Ondanks een analyse van de relatie van Etty en Spier, de inzichten die zijn ontstaan op de verschillende posities die zij ten aanzien van elkaar in konden nemen en de rollen die hierdoor verschoven, blijven er nog vele vragen onopgelost. Etty en S. konden elkaar bezien door de ogen van de ander en hierdoor zijn zij als mens tot verdere bloei, groei en identiteit kunnen komen: door momenten van herkenning en vervreemding, eenheid en verscheurdheid heen is er nieuwe ruimte ontstaan in zowel het zieleleven van Etty als van S.. Hierdoor hebben zij beiden door het geven van aandacht en affectie, betekenis en diepte kunnen geven aan elkaar en het leven in het algemeen.

Ook maakt dit essay inzichtelijk dat mensen alleen en in relatie tot elkaar in het diepst ondoorgrondelijk zijn. Ook al gebruiken we dezelfde codes in onze communicatie, de verstaanbaarheid en gemeenschappelijkheid is toch relatief. Hierdoor kunnen we nooit met onszelf (de codes komen ook weer van anderen) en de werkelijkheid van de Ander samenvallen ook al is die aan ons gelijk.

We kunnen misschien wel stellen dat het gevoel van verdwalen in dit essay een confrontatie is geweest met de onmogelijkheidsdisjunctie. Want het *ga en benoem de dingen* is een stuk gecompliceerder als het relationele aspect erbij betrokken wordt! Zelfs met het gebruik van de discourestheorie is de relatie tussen Etty en Spier niet geheel te vatten. Maar gebruikmakend van de discourestheorie is er door deze verschuivende modellen wél een ruimere werkelijkheid ontstaan, hierdoor is er tevens een nieuwe werkelijkheid doorgebroken!

7. Literatuurlijst:

Verhaeghe, P. (2002). *Over normaliteit en andere afwijkingen. Handboek klinische psychodiagnostiek*. Leuven: Uitgeverij Acco.

Moyaert, P. (1994). *Ethiek en sublimatie. Over de ethiek van de psychoanalyse van Jacques Lacan*. Nijmegen: SUN.

Hillesum, E. (1981). *Het verstoorde leven. Dagboek van Etty Hillesum, 1941-1943*. Haarlem: De Haan.